

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת וישלח, תשע"ג
מספר 994מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

כל האומר פלוני חטא אינו אלא טועה יונה בר מעוז

נפתח מאמר זה בסגנון כותרתו: 'כל המפרש את התנ"ך שלא לפי הנחות היסוד שלו אינו אלא טועה'. ושלוש הן הנחות היסוד (לטעמי) שנוגעות לענייננו: (א) כל הדמויות האנושיות במקרא, אפילו הבולטות שבהן, הן דמויות משנה. הדמות הראשית הבלעדית היא יוצר האדם, ורק את פעולותיו מבקש הכותב להסביר לנו; (ב) רק השיפוט האלוקי ראוי לבחינה, "פי האדם יראָה לעיניו וה' יראָה ללבב" (שמו"א טז:ז); (ג) "הצור תמים פעלו כי כל-דרךיו משפט א-ל אמונה ואין עול צדיק וישור הוא" (דב' לב:ד), ולכן לא תיתכן טעות בשיפוטו לא מתוך שגגה ולא מתוך הטיה מכוונת.

הנחות היסוד הללו נוגעות לכל הסוגיה שבה ר' שמואל בר נחמני מפרש בשם ר' יונתן את מעשי ראובן בפרשתנו (לה: כב), את מעשי בני עלי, בני שמואל, דוד, שלמה ויאשיהו (שבת נה:--נו:). שכן הצד השווה בכל המעשים שנדונו הוא הפער לכאורה ביניהם ובין הגמול האלוקי עליהם, ולכן חז"ל מעמיקים לקרוא בסיפורים כדי לפתור את בעיית אי-ההתאמה. בחמשת המקרים הראשונים¹ יש סלחנות לא מוסברת כלפי החוטאים, אך לאור הנחות היסוד לעיל הדבר לא ייתכן, ועל כן המסקנה של חז"ל היא אחת: הניסוח החרף שנתן הכתוב לחטאים מבטא עמדה עקרונית מוסרית הנדרשת ממנהיגים גדולים, אך אין בניסוח זה יסוד לאשמה משפטית. הדוגמה המובהקת והברורה היא חטא בני עלי, שאביהם "שמע את כל-אשר יעשו בננו לכול-ישראל ואת אשר-ישכבון את-הנשים הצבאות פתח אהל מועד" (שמו"א ב:כב). אמנם עלי הוכיח את בניו על השמועה הזאת (שם:כג-כה), אולם התוכחה הנבואית שנאמרה לעלי הן מפי איש אלוקים (שם:כז-לו) הן מפי שמואל (ג') התעלמה במפתיע מחטא השכיבה עם הנשים והזכירה אך ורק את הזלזול של בני עלי בקרבנות. מכאן יש להבין כי חטא השכיבה עם הנשים היה רק שמועה בעלמא, שהייתה תוצאה של התנשאות בני עלי והעדפת כבוד עצמם על כבוד שמים, אך לא היה בה ממש, ולכן לא היה מקום לתגובה אלוקית עליה.

גם אצל בני שמואל קיימת אי התאמה בין מה שהכתוב אומר עליהם – "ויטו אַחרי הפצע ויקחו-שחד ויטו משפט" (שמו"א ח:ג), ובין חוסר גינוי אבהי² ואלוקי כאחד.³ צאצאיהם אף עמדו בראש רשימת הלוויים המשרתים את ה' בימי דוד (דבה"א ו:טז-יח):

* גב' יונה בר מעוז לימדה במחלקה לתנ"ך ובמרכז ללימודי יסוד ביהדות. היא עובדת בכירה במפעל מקראות גדולות "הכתר", ושם היא עוסקת בהתקנת פירושי המפרשים.

המאמר מוקדש לחתני היקר, אברהם-ישעיה מנצר (Menczer), שמשתדל לקיים בהידור את מצוות כיבוד אב ואם גם בחותנו ובחותנתו. יהי רצון שיתקיים בו "למען יאריךך ימך ולמען ייטב לך על האדמה אשר-ה' א-להיך נתן לך" (דב' ה:טז).

¹ הסיפור של יאשיהו יוצא דופן, שכן הוא דוגמה לשאלת "צדיק ורע לו", ולא נדון בו כאן.

² כל מה ששמואל אומר לעם על התנהגות בניו הוא: "וכני הנם אתכם" (יב:ב), ותגובה זו מפי מי שידוע בניקיון כפיו אומרת דרשני.

וְאֵלֶּה אֲשֶׁר הֶעֱמִיד דָּוִד עַל-יְדֵי-שִׁיר בֵּית ה'... וַיְהִי מְשֻׁרְתִים לְפָנַי מִשָּׁפֵן אֶהֱל-מוֹעֵד בְּשִׁיר עַד-בְּנֹת שְׁלֹמֶה אֶת-בֵּית ה' בִּירוּשָׁלַם... וְאֵלֶּה הָעֲמֻדִים וּבְנֵיהֶם מִבְּנֵי הַקְּהָלִי הַיְמָן הַמְשֻׁרְר בֶּן-יֹאֵל בֶּן-שְׁמוּאֵל.

חטא דוד בשמו"ב י"א נדון בהרחבה ע"י דורות של מפרשים, וכל מי שניסה לפרשו חייב היה לשים לב שאלוקים מתעלם מחטא הניאוף שעולה מן הכתוב. רק לאחר הולדת הבן, כעבור תשעה חודשים, "נזכר" אלוקים בהריגת אוריה החתי ובלקיחת בת שבע לאישה, והלוא מעשים אלה התרחשו כמה חודשים קודם לכן. בעובדות הללו דנה סוגיית הגמרא, וכיוון שהסיפור מורכב מאוד, מורכב גם ההסבר שנתנו חז"ל, ויש לדון בחטא דוד במאמר אחר.

חטאי שלמה נזכרו בכתוב (מל"א יא:א-ז), ולכאורה יש אפילו גינוי אלוקי כפול ביד נביא (שם:יא, שם:לא-לט), ואף על פי כן אין כל יחס בין חומרת החטא כפי שהוא מתואר ובין רמת הענישה, במיוחד אם נשווה אותה לענישת ירבעם או יהוא. ירבעם בן נבט עשה שינויים מפליגים בעבודת ה', אך בסופו של דבר לא עבד אלילים מעולם. והנה עונשו היה חמור מאוד: הכרתת כל זרעו בדור רביעי (מל"א יד:י-יד). בדרך דומה נענש גם יהוא ומלכים אחרים שהלכו בעקבותיו (מל"ב י:ל). אבל שלמה נאשם בעבודת אלילים נרחבת, ועונשו היה רק שמלכות בנו הצטמצמה לשישית מהיקפה עד כה. השושלת שלו נותרה איתנה, שכן כל המלכים שמלכו ביהודה במשך כארבע מאות שנה היו צאצאי שלמה.⁴

נדגים בפרשתנו כיצד מתבטאות שלוש הנחות היסוד שזכרו לעיל. ראובן עשה מעשה חמור לכאורה: "וַיְהִי בְשָׁפֵן יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הַהָאָרֶץ וַיִּלְךָ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת-בְּלֵהָ פִילֶגֶשׁ אֲבִיו" והכתוב אומר מיד "וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל" (לה:כב), אך אינו אומר לנו מה הייתה תגובתו. רק כאשר היה יעקב על ערש דוויי נודע לנו מה הרגיש:⁵ "רְאוּבֵן בְּכָרִי אֲתָה פָחִי וְרֵאשִׁית אוֹנִי יִתֵּר שְׂאֵת וַיִּתֵּר עָזוֹ. פָּחַז פְּמִים אֶל-תוֹתֵר כִּי עָלִית מִשְׁכְּבִי אֲבִיךָ אֲזַ חֲלַלְתָּ יְצוּעֵי עֲלֵה" (מט:ג-ד). ועדיין איננו יודעים מתי החליט יעקב ליטול מראובן את זכויות היתר של הבכורה – סמוך למעשה או רק בסקרו לאחור את מאורעות חייו ובהשראה נבואית?

אבל את תגובת אלוקים למעשה ראובן מספק לנו הכתוב מיד באמצעות פסקה באמצע הפסוק, שמשמשת כאן ובמקומות אחרים לציון מעבר בין מעשה אנושי ובין מענה אלוקי.⁶ ועוד, אחר המילים "וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל",⁷ בזמן שתהה יעקב איך להגיב, כתוב "וַיְהִי בְנֵי-יַעֲקֹב שְׁנַיִם עֶשְׂרִים" (לה:כב). אמנם התגובה האלוקית מגיעה רק ברמז, אולם לענייננו חשוב לא פחות שאין כל גינוי אלוקי מפורש לא מיד ולא לאחר זמן. היעדר הגינוי אינו מובן מאליו, שכן ראוי היה ראובן לאחר מעשה כזה להיות מוקע ומוקא מכלל שבטי ישראל, שהרי ישמעאל ועשו נדחו מכללם על מעשים פחות חמורים, לכן –

אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: כל האומר "ראובן חטא" אינו אלא טועה, שנאמר "ויהיו בני יעקב שנים עשר" – מלמד שכולן שקולים כאחת. אלא מה אני מקיים "וישכב את בלהה פילגש אביו"? מלמד שבלבל מצעו של אביו ומעלה עליו הכתוב כאילו שכב עמה. תניא: ר' שמעון בן אלעזר אומר: מוצל אותו צדיק מאותו עון ולא בא מעשה זה לידו; אפשר עתיד זרעו לעמוד על הר עיבל ולומר "אָרוּר שְׁכַב עִם-אֲשֶׁת אָבִיו" (דב' כז:כ) ויבוא חטא זה לידו! ? אלא מה אני מקיים "וישכב את בלהה..." ? עלבון אמו תבע, אמר: אם אחות אמי היתה צרה לאמי, שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי! ? עמד ובלבל את מצעה.

³ יתרה מזו, כאשר נפגע שמואל מבקשת הזקנים להחליפו במלך, בקשה הרומזת גם להתנהגות בניו, הרגיע אותו אלוקים בפרשו את בקשת המלוכה כאי שביעות רצון העם מהנהגת ה'. כך ניקה ה' אותו ואת בניו מכל פגם.

⁴ אי אפשר לתלות את המשך שושלת שלמה בהבטחת מלכות נצח לדוד, שכן קיום ההבטחה לדוד יכול היה להתבצע על ידי צאצאי בן אחר של דוד.

⁵ רשב"ם בפירושו לבר' א:א-ב אפילו הניח שמלכתחילה לא היה מקום לציין את חלקו של יעקב בסיפור: "דרך המקראות שרגיל להקדים ולפרש דבר שאין צריך בשביל דבר הנזכר לפניו (=אחר כך) במקום אחר... למה נכתב כאן 'וישמע ישראל'? והלא לא נכתב כאן שדיבר יעקב מאומה על ראובן? אלא לפי שבשעת פטירתו אמר 'פחז פמים אל-תותר כי עלית משכבי אביך אז חללת יצועי עליה', לפיכך הקדים 'וישמע ישראל', שלא תתמה בראותך שהוכיחו על כך בסוף ימיו. וכן בכמה מקומות".

⁶ על תפקידי הפסקה באמצע הפסוק ראו: פרץ סנדלר, "לחקר ה'פסקא באמצע הפסוק", ספר נייגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 249-221.

⁷ השימוש בשם "ישראל" ולא בשם "יעקב" רומז לאפשרות שישראל אבי האומה מחפש את המשמעות של מעשה ראובן לגורל עם ישראל: האם יישאר ראובן חלק מן העם אם לא? והמשך הפסוק הוא המענה האלוקי.

הנחת היסוד השנייה, שה' רואה ללבנות החוטאים, מתבטאת בדברי חז"ל שמרחיקים מראובן את חטא תאוות הבשרים ומייחסים לו מניע אלטרואיסטי מובהק. רעיון זה מעורר שאלה, שהרי המטרה אינה יכולה לקדש את האמצעים, ואפילו בבית דין אנושי מניע חיובי למעשה שלילי אינו יכול להביא לביטול העונש. במקרה של ראובן, השיפוט האלוקי המדוקדק נוהג בו כמי שלא עשה כל מעשה שלילי בתחום העריות (!), ועובדה זו מדגישים חז"ל כשהם מסבים את תשומת לבנו להתחייבות המפורשת בהר עיבל לאיסור גילוי ערוות אשת האב, שעליה כביכול חתום גם ראובן. מאחר שלפי הנחת היסוד השלישית כל דרכי ה' משפט וצדק, ללא עוול, עלינו לפרש כיצד ייתכן שראובן חילל את יצועי אביו ובו בזמן לא עשה שום דבר שלילי בפועל.

עיון במסכת סוטה (ד.) יעזור לנו להציג אחת מהאפשרויות.⁸ הסוגיה מודדת לפי כמה שיטות את פרק הזמן שבו אישה שנסתרה עם גבר אחר עלולה להיות חשודה בניאוף, ופרק זמן זה קצר באופן מפתיע בכל אחת מן השיטות. על כן, אם כוונת ראובן הייתה לפגוע בקשר של אביו עם בלהה, הרי לא היה לו אלא להצהיר על כוונתו לשכב עם בלהה, להיכנס בפרהסיה לאוהל המיוחד לה (אשר על פי נוהג הקיים עד היום בכמה חברות הוא תחום אסור בכניסה לכל גבר זר פרט לבעלה ולילדיה), לשהות שם משך זמן קצר, ובטרם יתעשתו שומעיו הנדהמים – לצאת. בלהה הייתה עשויה אף לישון באותה עת בלי לדעת על הפלישה, אך עצם כניסת ראובן לאוהלה היה בו די כדי שיעקב לא יוכל להמשיך לחיות עמה חיי אישות, וזה הוא חילול יצועיו.

מכל מקום, הפגיעה הזו בכבוד האב עלתה לראובן במחיר כבד, שכן הוא איבד את יתרון כבודו כבכור, ובכך דקדק עמו השיפוט האלוקי, כפי שמראה הסיכום ההיסטורי בדברי הימים א (ה:א-ב):
 "וּבְנֵי רְאוּבֵן בְּכוֹר-יִשְׂרָאֵל כִּי הוּא הַבְּכוֹר וּבְחַלְלוֹ יְצוּעֵי אָבִיו נִתְּנָה בְּכֹרְתוֹ לְבְנֵי יוֹסֵף בֶּן-יִשְׂרָאֵל וְלֹא לְהַתִּיחַשׁ לַבְּכֹרָה. כִּי יְהוּדָה גְּבֵר בְּאֶחָיו וּלְנָגִיד מִמֶּנּוּ וְהַבְּכֹרָה לְיוֹסֵף".

⁸ דוגמה פרשנית מעניינת לניסיון לצמצם את דרגת החטא מביא ר' משה טויב בשם ר' שמשון אסטרופאלי בספרו **חרש וחושב**, דעווא תרצ"ב, ע' 48: "והפירוש הוא 'וילך ראובן' שהלך לפי תומו בחדר, וישכב את בלהה וכו' כמי שאמר וישכב אביו את בלהה פילגש, וישמע ישראל קול רגליו של ראובן, ובטלה מחשבתו שרצה להוליד בן י"ג, ויהי רק י"ב, אבל ח"ו שראובן שכב את בלהה".